

A GOMBA A MAGYAR NÉPSZOKÁSOKBAN

A gomba magyar népszokásokban betöltött szerepe szorosan összefügg a neki tulajdonított jelentésekkel, funkciókkal, a vizsgált közösség vallásával, hiedelmeivel, társadalmi berendezkedésével, életkörülményeivel. A jelzett összefüggések taglalására a szokáscsoportok tárgyalása során térek majd ki. A csoportosítás – noha átfedéseket tartalmaz és a valóságban meg nem lévő elkülönítéseket úgyszintén, azért segít eligazodni világunk gombás vonatkozásainak számbavételében.

TERMÉSZETI, GAZDASÁGI, TÁRSADALMI KÖRÜLMÉNYEK ÉS GOMBAISMERET A MAGYARSÁGNÁL

A magyar nyelvterület egészének néprajzi tájegységeit sorra véve végeztem terepmunkám 1980 és 2009 között, saját kérdőívet is használva.¹ Mérsékelt égövi területen tehát, rendkívül változatos felszíni formájú tájakon. Többnyire mikofil vagy közömbös, de helyenként mikofób magatartással is találkoztam. Általánosságban közepesnek, jó közepesnek mondható adatközlőim gombaismerete. Alföldi tájakon átlagban 4-8, domb- és hegyvidékieken pedig 20-30 gombafajt ismertek. A gombakirályok (egy-egy helység gombász specialistái) természetesen ennek akár több mint kétszerezéről is tudtak.

A múlt században virágkorát a kommunista diktatúra, Ceaușescu idején élte a gombaszedés Erdélyben, Romániában, ahol a megélhetési nehézségek miatt még a mikofób szászok is ráfanyalodtak erre a szegények s politikailag megbízhatatlanok számára is hozzáférhető élelemre. Azóta is tart Romániában ez az időszak, melyet nem a kis ideig tartó gazdasági fellendülések, de a tartós nyomor, a nincstelenség határoz meg. A nyugati jóléti társadalmak is jótékonyan hatottak a Kárpát-medence magyarságának gombakultúrájára, de mi a gazdagabb kortársaknál hobbi, itt ritkán az, vagy csak az.

VALLÁS, HIEDELMEK ÉS A GOMBA A MAGYARSÁGNÁL

A kereszténység felvétele előtt a magyarság több sámánhitű néphez hasonlóan valószínűült a légyölő galócával (*Amanita muscaria*) mint az égiekkel való kapcsolatteremtés eszközével. Tehát nálunk magyaroknál – ha közvetetten is – bizonyos vonatkozásban szintén kapcsolható az istenség fogalmköréhez a gomba.² Valamikor táltosaink valószínűleg jóslás, gyógyítás, az égiekkel való kapcsolatteremtés érdekében éltek légyölő galócával. A jóslás szokásának gyakorlása olykor ma is gomba igénybevételével történik. A szürke pohárgombát a magyar nyelvterület egész különböző részeiben egyaránt használják a várható termés kikövetkeztetésére.

¹ Zsigmond 2009. 102.

² Kicsi 2003.; Voigt 1975.; Diószegi 1967.; Vértes 1990.

Már első keresztény remetéink, szerzeteseink, az élő elpusztításától, a húsevéstől óvakodó különféle hitű magyarjaink egyik fontos eledele lehetett a gomba, melyet nem termesztettek, mégis termett; hihették: a gondviselés nyilvánvaló jeleként. Isten ajándéka tehát a gomba, mondják régóta: nem vetik, mégis terem. Van ahol arról is szól a néphagyomány, hogy ki veti. (Szent) Péter veti a gombát, mondják például a Zempléni-hegységben.

Az Isten adta a gombákat, mondják ezt ma is többfelé, *nem tudni miből lettek. Jó, hogy vannak*, bár nem kis munka begyűjteni, értékesíteni őket. Moldvában mikor mondókákra kérdeztem rá, melyeket gombászaskor mondanak, hogy minél nagyobb legyen a zsákmány, nem a szokásos „*Apád, anyád ide jöjjön!*” volt a válasz. Ha hajnalban gombásznak, akkor a hajnali, ha később, akkor *a regveli imádságot* mondják el, hogy legyen szerencsájük, segítse meg őket az Isten. A magyar néphit a gomba keletkezését többnyire Krisztus és Szent Péter földi vándorútjával hozza kapcsolatba. Az útközben kéregető vándorok élelmet (túrót, lángost, cseresznyét, libacombot, kenyeret, galuskát) kapnak. Jézus arra kéri Pétert, hogy várjon még, egyelőre ne egyék. Péter csak nem tudja megállni, s beleharap a koldult elemózsiába. Jézus épp ekkor szól hozzá, és, hogy válaszolni tudjon, Péternek ki kell köpnie a szájába vett falaltot. A kiköpött darabkákból lett eszerint a gomba, az ennivaló így – a Jóistennek köszönhetően – nem ment kárba.³

NAPTÁRI ÜNNEPEK ÉS GOMBÁK, JELES NAPOKRA UTALÁS GOMBANEVEKBEN

Január 1.

Újévi szokásként csak a Barcaságban, szász hatásra fordult elő, hogy légyölő galócát ábrázoló rajzzal, képpel kívántak boldog új évet. A gombaételek közül főleg a gombaleves számít az ünnep tartozékának a magyar nyelvterületen (például Palócföldön, Kárpátalján), újévkor is szokták készíteni.

Gombás jóslatok is ismertek a magyar szájhagyományban, mindenekelőtt az új évvel kapcsolatosak ezek. A Felvidéken jegyezte le a következőket Szendrey Zsigmond: sok gomba, szűk termés (Kassa), sok a vargánya, nagy hó lesz (Kapuvár, Győr-Sopron m.).

Március 1.

Márciuska szavunkat a romániai magyarság alkotta, honosította meg. A románból kölcsönöztük. Az eredeti *mărțișor* előbb *marcisorként* honosodott meg régióink nyelvében.

A mărțișor román népi neve március hónapnak, illetve a piros-fehér sodort zsinórnak, amely lényege az azonos nevű ajándéktárgynak. A fehér a telet, a piros a tavaszt jelképezi.⁴

Ma – a 2000-es évek elején – mindenekelőtt az apró kis kézműves, háziipari termékre vonatkozik márciuska szavunk. A Balkán-félszigeten nem csupán a románok, de a bolgárok is ajándékozzák (főleg a fiúk, férfiak a lányoknak, asszonyoknak) március elsején, a hagyományos mezőgazdasági év első napján, a tavasz egyik ünne-

³ Nagy 1988. 130–131., Kálmány 1882. 142.; Lammel–Nagy 1995. 192.; Benedek 1989. 311.; Pócs 1980. 319., 581.; Bernát 1982. 55. (mesetípusa: AaTh 774L)

⁴ Ghinoiu 1997. 119–120.

pén. A megajándékozott mellére tűzve viseli egy-két napig. A 19. században általában a szülők ajándékozták a gyermekeknek (nemre való különbség nélkül) március elsejének reggelén, napfelkelte előtt. Eleinte kézre kötve hordták, később került a mellre s a nyakra. Néprajzi tájegységtől függően többnyire gyümölcsfára (de csipkerózsára is például) aggatták a tavasz valamelyik ünnepén (Măcinici – március 9. –, Florii – virágvasárnap –, Paște – húsvét –, Arminden – egyféle májusfaállítás –). Úgy hitték, hogy a márciuskák viselőit nem égeti meg a nyári nap, egészségesek lesznek, szépek, mint a virágok, kedvesek, gazdagok, szerencsések, a betegség s az igézés elkerüli őket.

A magyarság általában nem vette át a szokást, noha vegyesen lakott vidékeken előfordul, hogy magyar is visel (kap és ad) márciuskát, tükröződik ebben a másik tisztelete, megbecsülése. Nem lényegtelen, hogy a maguk módján a magyarok is hozzájárultak, hozzájárulnak a Baba Dochiához is kapcsolt ünnep kellékeinek az előteremtéséhez. Igaz, számukra ez mindenekelőtt kereseti lehetőség. Régóta készítenek elsősorban Korondon márciuskákat. A továbbiakban csak – a talán legkelendőbbekre – a taplógombából készülőkre térek ki.

1920 után, a román világ beköszönése óta készítenek Korondon taplóból márciuskát. Itt *marcisornak* nevezik. Úgy tartják, hogy mindenki csinálta itt a marcisort régebb. Igazi családi vállalkozást jelentettek az előkészületek. A férfiak begyűjtötték a nyersanyagot, a nyírfataplót, és felhasították azt vékony darabokra, főleg egy kimondottan ezt a célt szolgáló gyalu segítségével, majd vágókkal kivágták a kis leveleket, szirmokat. Az asszonyok és a leányok besegítettek egyes levelek ollóval való kivágásába, a festésbe; a ragasztást, a zsinórkészítést, a márciuska összeállítását, csomagolását pedig többnyire csak maguk végzik. A toplászok a márciuskák előállításához szinte csak nyírfataplót (*Piptoporus betulinus*) használnak, az általuk leggyakrabban használt bükkfataplónak (*Fomes fomentarius*) a márciuska-készítésben alig van szerepe, csak kivételesen élnek vele, például megrendelésre. A nyírfataplót – amelyikről tudják a Székelyföldön, hogy a szarvasok s özek eszik – a közeli erdők nyírfáiról szedik le, mégpedig ősszel. Jól megszáritják, keményre, hogy kopogjon, azért, hogy könnyebben lehessen gyalulni, hasítani. A szép fehér papírvékonyaságú szeleteket üzletből vásárolt festékekkel (például rodaminnal) színezik. A leggyakrabban használt színek: piros a szirmoknak, zöld a leveleknek, használják még főleg a kéket, lilát, sárgát. Persze féhéren is hagynak meg a nyersanyagból.

A megfelelőképp felszeletelt, esetleg megfestett taplót különböző méretű és szélű, mintájú vágókkal darabolják tovább. Az így nyert kész virágsszirmokat, leveleket aztán főleg az asszonyok rakják, kötik össze; elkészítik, megsodorják az összefogott fehér meg piros zsinórt, otthon a selyemcérnát, ha nem sikerült azt az üzletből készen beszerezni, és aztán az egészet a kartonhoz vagy műanyaghoz (például felvagdossott mozifilmszalaghoz, röntgenpapírhoz) kapcsolják, illetve ragasztják üzleti (aracet) vagy házi enyvvel, melyet fehér lisztrel szoktak keverni. A marcisor akkor lesz csak kész, ha *akasztótüvel* (biztostüvel) is ellátják és be is csomagolják (például nejlon tasakba). A tűt kartonra, műanyagra vagy bőrdarabkára erősítik. Szükséges, mert ezzel tűzik fel leginkább kabátra, ruhára melldíszként. Lényege a *marcisornak* a *snúr*, mondják a toplászok, anélkül nem veszik meg a márciuskát. A piros-fehér zsinórnak hófehér bojtja is kell legyen.

A márciuskákkaival való foglalatzkodás ideje elsősorban a tél. Az értékesítéshez szükség volt és van iparendély kiváltására, adó fizetésére. Főleg cigányok (itténi és mások is, olyan kereskedőfélék) vásárolták fel az árut a toplászoktól, s adták azt tovább. De szinte mindenki megpróbálkozott maga is a marcisorok eladásával az ország román többségű városainak piacain. A március elseje előtti két nap árultak a legtöbbet. Már február 20-án el szoktak menni, március 1-én este pedig indultak haza. Ládákba vitték az árut, legkevesebb öt-hatezer márciuskát egy-egy család, de volt úgy, hogy akár tizenöt-húszezret is. A legtöbbet a piros és lila virágokból vettek a vásárlók.

Taplógombából a következő virágok készültek Korondon: ibolya, rózsza, boglár, hóvirág, viola, kádárvirág. Mindig jobban fogyott a taplóból készült marcisor, mint a műanyagból fabrikált. Többen megjegyezték, azért mert az szebb is. Általában bizony nem a maguk, hanem a vásárlók ízlése szerint gyártották portékáikat. Olykor bevallották, ők sok cifra marcisorért nem adnának pénzt, dehát úgy kell csinálniuk, hogy a vevőknek tetszék. Gyakran taplóegeret is vittek magukkal a korondiak, el is adták mindig, a gyermekeknek nagyon tetszett a bársonyos tapintású, ugyancsak feltűzhető játékalatka.

Farsang

A karácsonyon és a böjten kívül a farsang a másik szokás, amely alkalmával a gomba is szerepelhet. Ezt valószínűsíti a következő őrségi adatunk: „*Farsangba szoktak felöltözni gombának, leginkább pöttyösnek.*” (HSTK, Szalafő)

Böjt

Főleg a húsvét és karácsony előtti s nagypénteki meg adventi böjt – egyes vidékeken – szokásos eledelének számít a gomba, a gombás étel. A Nyitra környéki falvakban viszont a bablevésbe száraz szilvát és gombát is tettek karácsonykor. Lédecen gombalevest készítettek meg mákos pupácskát.⁵ Baranyában, Pécsváralján jegyezték le a következőket: „... régen hétfőn volt a hústalan nap, akkor vittük Pécsre a gombát és igen sikerünk volt vele.”⁶ Medvesalján elmaradhatatlan böjtkor, de főleg karácsony böjtjén a szepés káposzta.⁷

Szent György napja (április 24.)

Egy sepsiszéki történetben a kincskeresés a gombászással és az e napon kivételes jelentőséggel bíró kígyóval kapcsolódik össze.⁸ Máskülönbén több gombát is szentgyörgygombának neveznek (így a kucsmagombát és a májusi pereszkét, mert ekkortájt terem, ekkor szokás szedni).

Az említett székelői hiedelemmonda szerint a Szent György-napkor hét-évenként szokásos kígyókirály-választáson a szerencsést a hozzáértés, az ügyesség, a bölcsesség juttathatja a kígyó fején lévő aranyhoz.

Boszorkányszombat talán nyolc is van (febr. 1., márc. 21., ápr. 30., jún. 21., aug. 1., szept. 21., okt. 31. vagy nov. 1., dec. 21.).⁹ További kutatások szükségeltetnek ahhoz, hogy megállapíthassuk, magyar sajátosságnak tekinthető-e, s mennyiben függ

⁵ Tátrai. 1990: 245.

⁶ Nyilassy 1951. 47.

⁷ Zsupos 1985. 34.

⁸ Zsigmond 1997. 106.

⁹ <http://boszorkany.ning.com/page/az-ev-kereke-a>

össze a samanizmussal az az elképzelés, melyre egy szegedi boszorkányperben törté-
nik utalás: a boszorkányok táncának helyén csak piros gombák teremnek, semmi
más.¹⁰ A boszorkánytánc idejét általában boszorkányszombatra teszik. A magyar
néphagyomány, a magyar boszorkányhit szintén számol a boszorkánykörrel, boszor-
kánygyűrével. Algyőn (Szegedhez csatolt település) gyűjtött adat szerint a boszorká-
nyok telihold idején, éjféltkor tartott találkozójuk helyén, ott, ahol körben táncolnak,
másnapra kör alakban kinő a gomba.¹¹

Részlet egy háromszéki boszorkányperből: „...Izsák Boldizsárné azt feleli, az-
az vallja: ennek előtte egy néhány esztendőkkkel a zágoni Cserében gombáért akarván
menni, a Cserében találkoztam Sándor Mihálynéval, mostani fogságban levővel, ki
karját megfogván kijebb vezette. Hát egy dudás és egy hegedűs vagyott ott. Volt leg-
alább száz boszorkány asszony, kik táncoltatnak. Őt is táncba vitték. Egész estvéig
táncoltatták annyira, hogy alig mehetett haza esze nélkül. (...)”¹²

A következőt vallja egy szegedi boszorkányper tanúja 1728-ban: „Ahol tán-
colnak, sehol fű nem nő, hanem csak vörös gomba, azzal is élnek.”¹³
István Lajos mesélte el a következő gombás-boszorkányos-boszorkánykörös történe-
tet Korondon, még 2001-ben:

„Bancza Pali báról fennmaradott egy olyan, hogy, ugye ő volt a legelső
toplász, s a leghíresebb toplász Korondon, ma is a zsákot, amelyikbe a taplót gyűjtik
Bancza-zsáknak hívják.

Olyan tudománya volt Pali bának, hogy az erdőn akárhol meg mert hálai
éjjel. Egy fa alá tüzet, tett, s egy pálcáva húzott egy kört, s azt a pácát a kör közepibe
szúrta, s olyan varázsigét tudott mondani, hogy a körbe nem tudtak bémenni a bo-
szorkányok. A varázsigét már nem tudja senki se. Meg is járta egyszer, hogy hát hét
piros csizmás fejjérnép ott táncol a tűz körül, s énekelték, hogy: – Nem kapsz toplót
Bancza Pali! De aztán csak ementek me nem tudtak hozzáférni Pali bához. A boszor-
kányok a körbe s a kör körül táncoltak, de Pali bának ártani semmit se nem tudtak.”

Gyimesközélploki adatközlőtől (AE) hallottam a következőt: „Szépasszonyok,
boszorkányok táncolnak, a fű elégett, ott lesz őszi pitric, kerítésbe.”

Húsvét

Nálunk nem szokás, mint a lengyeleknél például a húsvétkor gombás leves
készítése,¹⁴ de Gyimesben s Moldvában is találkozhatunk gombás mintájú hímestojá-
sokkal (mintegy tízfélével), ezek többféle gombát is mintáznak (kucsmagombát,
légyölő galócát például), kétségtelen, hogy a gomba megbecsültségét jelzik a vidéken.

Pünkösöd

Gombanevek utalnak ezen ünnepünkre: *pünkösdi tinóri* (Kárpátalja –
Máramaros–, Técső, Visk), *pünkösdi vargánya* (Muravidék).

¹⁰ Reizner 1900. 392., lásd még Pócs 1989: 146.

¹¹ Marton Gabriella adata 2002-ből.

¹² Bogáts 2000. 78.

¹³ Pócs 1989. 146.

¹⁴ <http://www.utikalauz.hu/index.php?p=folap&id=943> -2009. okt.

Péter és Pál napja (június 29.)

Van, ahol arról is szól a néphagyomány, hogy mely naptól kezdve igazán érdemes gombászni. (Szent) Péter veti a gombát, mondják például a Zempléni-hegységben.

Legismertebb és legelterjedtebb eredetmagyarázó mondája a gombának épp Szent Péterhez kapcsolódik, pontosabban Krisztus és az ő földi vándorlásához.

A Péter, Jancsi nevek a magyar nyelvterület nagy részén a hím nemi szervre is utalhatnak. Eufémizmusként hat a székelyes csángóknál (Bahána) előforduló *szentpéteri gomba* neve. Valószínűleg a szomszédos Gorzafalván használt *péterkegomba* változataként, szentesítéseként.

Anna-nap (július 26.)

A magyar nyelvterületen egyetlen gombát, a „bolondgomba” légyölő galócát sem használják hallucinogénként, révület, bódultság előidézésére, legalábbis hagyományt követve nem. A kivételtől 2003-ban szereztem tudomást. Erdélyben (elsősorban) a Szent Anna-tó mellett éltek a légyölő galócával úgy, mintha kábítószerrel tettek volna, mégpedig egy nem hagyományos, nem népi, hanem kivételes, művészeti és tömegjellegű megnyilvánulás alkalmával, az ún. performance gyakorlása idején. Élvezetet, önkívületi állapotot kerestek, s talán találtak is valami ilyesmit, mégpedig anélkül – a légyölő galóca esetében –, hogy függőekké váltak volna.¹⁵

Szent Mihály napja (szeptember 29.)

Több gombanév is utal arra, hogy mit volt szokás ekkor, illetve e napot követően szedni. Ezek mind a gyűrűs tuskógomba (*Armillaria mellea*) népi nevei: *miháligomba* (Felső-Szigetköz (Kovács 1987: 39), *mihálkagomba* (Ipoly mente), *mihálykagomba* (Háromszék, Zoborvidék), *szemmihálgomba*, (Felső-Szigetköz)¹⁶, *szentmihálygomba*, *szemmihálygomba* (Zempléni-hegység, Kőszeg vidéke).

Szent Kozma és Damján napja (szeptember 26.)

A gombászóknak is van védőszentjük: Szent Kozma és Szent Damján (mogyoróskai – Zemplén-hegyvidéki – magyarázat szerint a gombaszedőket védték a mérgező gombáktól),¹⁷ tehát ez az ősi foglalatosság a kereszténység megbecsülését is messzemenően kivívta.

Szent Márton napja (november 11.)

Kapcsolódik Márton-naphoz a *ludaskása* készítése. Ez az étel gombát is tartalmaz. Hozzávalók (4-6 személyre): 60 dkg liba- vagy kacsaprólék, 20 dkg sárgarépa, 15 dkg fehérrépa, 15 dkg gomba, 10 dkg zeller, 2 kis fej vöröshagyma, petrezselyem, zellerzöld, bors, só, 50 dkg rizs.

Karácsony (december 25.)

A gombaleves elsősorban a karácsony, a szenteste és olykor a böjt velejárója, valószínűsíthető a szláv hatás. Évszázadok során a jobbágyok (majd zsellérek, szolgák) gombával is tartoztak megadni jussát uruknak. Ezt például a munkácsi uradalom 17. századi összeírásából is tudjuk.¹⁸ Legtöbbször szárított kucsmagombából – példá-

¹⁵ Zsigmond 2009. 67.

¹⁶ Kovács 1987. 39

¹⁷ Kicsi Sándor András közlése.

¹⁸ Gunda 1960. 215.

ul Gyergyóremetén két singnyit – épp karácsonykor szoktak ajándékozni a földesúrnak, aki ezt az ajándékot általában busásan meg is hálálta.¹⁹ Újabb adataink is vannak arra, hogy például a kárpátaljai magyarok szentestén gombás káposztalevest szoktak enni.²⁰

A HÉTKÖZNAPOK SZOKÁSAI ÉS GOMBA, GOMBÁSZÁS

A gyermekek, unokák hazalátogatása mintegy fél évszázada esemény- sőt ünnepszámba megy falun. Történhet ez hétköznap is, például vakáció, szabadság idején, de leggyakoribb hétvégeken. S ilyenkor elég gyakran kerül gomba az asztalra, ünnepinek számító, de legalábbis sajátosságos, hazai ízelet jelentő és jelképező ételként.

Régóta szokás a baksis, borraivaló adása, illetve a különböző alkalmakkor való ajándékozás. Több esetben tudunk róla, hogy gombát adnak ajándékba s nem pénzt, italt (olykor a felsoroltak mellett adják). Orvosnak, szerelőnek, ritkán látott jó barátoknak, kedves vendégnek, szomszédnak sokfelé jár egy kis gomba attól, aki szokott gombászni. Hagyománya van annak, hogy bizonyos gombafélékkel tartozott kedveskedni jobbnak, illetve szolgál az urának, bizonyára nem csupán karácsonykor (erre régi levéltári adataink is vannak), de akkor is, mikor jó gombaszazon köszönt be (főleg vargányával, róka gombával, kucsma gombával a magyarság esetében).

Az ajándék gombáért rég szokás faluhelyen más élelmet, ruhaneműt adni viszonozásként, illetve lehetőséget jelent a gombaáru a szükséges dolgok beszerzésére pénz nélkül, cserébe.

A piaci, vásári gombaárusítás ugyancsak régóta fontos jövedelem-kiegészítési lehetőségnek számít a magyar hagyományos társadalomban is. Nem véletlen, hogy gombaárusok kikiáltásából közmondás is kialakult: „*Minden gomba jó gomba, csak az ember goromba.*”²¹

MUNKÁHOZ, MESTERSÉGHEZ KAPCSOLÓDÓ SZOKÁSOK ÉS GOMBÁK

Dolgozni szokás is, szükséglet is. Részben már az előző fejezetben tárgyaltak is kapcsolódtak bizonyos munkákhoz, munkálatokhoz; a továbbiakban a kifejezetten munkához kapcsolódó gombás szokásokat kívánom említeni. Kiemelten magát a gombaszást, melyet, noha több helyen lenéznek, szegények foglalkozásának tekintenek, máskor meg úri hóbortnak éppenséggel, de eléggé általános munkának, nem ritkán nehéz munkának. Jellegével függ össze, hogy noha a magyarságnál elsősorban nyáron üzik, azért azt tartják, hogy – a moldvai magyarokat idézve mindenekelőtt – akkor kell gombászni menni, *mikor gombászóüdő van*. Természetes, hogy hiába indul valaki kucsma gombáért nyáron, vagy egyáltalán gombáért szárazság idején.

Széken sütni a gombát a magyar nyelvterület több részén is szokásos, de különösképp egy bizonyos mesterség gyakorlásával szokott együtt járni, a szénégetésről van szó. Például Vármezőn beszéltek erről nekem ottani szénégetők. Nem részlete-

¹⁹ Cziráky 1820.

²⁰ <http://www.karpatinfo.net/article15771.html> (2009.okt.)

²¹ O. Nagy 1999. 240.

zem a konyhai munka, a táplálkozási szokások, a sütés-főzés gombás vonatkozásait, fontosságát viszont jelezni kívánom.²²

A gyógyítás elsősorban orvosi munkának számít, viszont hagyományosan sokan mások is végzik. A gombás gyógyítási módokat, medikusi eljárásokat nem részletezem ezúttal.²³ Kiemelek néhányat azok közül, melyek végrehajtása leginkább szokásosnak tekinthető. Ilyen a kórokozó legyek elleni küzdelem (a középkorból is vannak adataink légyölő galóca ilyen célra való felhasználásáról), az óvszer használata (sok más mellett gombával is próbálkoztak a moldvai magyarok), a vérzéscsillapítás (taplógombával, pöfeteggel például). Méhcsípés ellen régóta bevált eljárás a füstölés, gyakran taplógombával.

A különféle élőlényekhez kapcsolódó munkálatok során ugyancsak szokás gombákhoz folyamodni. A halász Tolna vidékén szokott taplót használni árvízjelzőként, a pisztrángászok immár világszerte kezdtek ugyancsak taplót használni a csali törléséhez, szárításához. A vadászok állatméregként gombát ugyancsak rég igénybe vesznek, de a szél irányának megállapítása is szokás elszáradt pöfeteggel. Tehenek legeltetésekor a keserűgombával szokás számolni, azt tartják róla például Háromszéken, hogy apasztja a tejet és gyomorfogó, ezért szokás termése idején, júliusban, úgy hajtani a teheneket, hogy az erdőt kerüljék ki, ha lehet. A jobb termés érdekében trágyázni szokás a földet mindenhol, de csak a moldvai magyaroknál találkoztam eddig e célra légyölő galóca felhasználásával.

Erdőlés, szénacsínálás és más gombatermő helyeket érintő munka végzésekor régóta szokás a szünetet is hasznosan tölteni, evés-iváson kívül például gombaszedéssel. A mikofőb vagy alig mikofil része a magyarságnak (például Háromszék több faluja: Dálnok, Lécfalva, Árkos stb. székely népe) általában csak ilyenkor szed gombát, mellékesen tehát, és kifejezetten gombászni ritkán mennek. De például Korondon nem csupán ehető gombaért szokás többször is elmenni, de bükkfa- és nyírfataplóért is a toplászok esetében. A taplógomba-feldolgozás mesterei játékszerűen ugyancsak készítenek a maguk sajátos nyersanyagából. Egér (*féreg*) és labda is készül *Fomes fomentarius*ból, azaz bükkfataplóból (*toplóból*).

Nagyobb gyermekek, a nagyleányok és nagylegények játékának kelléke az egér. Régen főként a mára divatjamúlt fonóban használták elég gyakran. Jelenleg bálban, táncos mulatságokon veszik igénybe olykor a legények. Ijesztgetik vele a lányokat. Megpróbálják az egeret a lány kebelébe ejteni, dobni. A játékos ijesztgetések e válfaja mást is célöz. Segíthet közelebb férközni a kiszemelt leányhoz. Ugyanis a tüvel ellátott egeret a legény igyekszik kiemelni, kisegíteni onnan, ahova juttatta, a kebel, a szív közeléből. Lassan, tapintatosan, hogy meg ne sértse a lányt, de azért foglalkozhasson vele minél tovább. Ha a leány az egeret a színlelt vagy valódi ijedséget meg a derülést követően mellébe tűzi, az már egyféle sikernek számít, jele annak, hogy nem zárkózik el a játékból ijesztgető legény közeledésétől, folytatódhat az ismerkedés. Nem csupán háziipari eszközös ügyességi játék, kézműves játék a *toplógérral való ördöngölés* – ahogy Korondon mondják, így hallottam például (a 97 évesen elhunyt) Máthé Vince toplázmestertől –, hanem egyféle párvalasztó társasjáték.

²² Lásd Zsigmond 2009. 12–23.

²³ Lásd Zsigmond 2009. 33–41.

ték, tréfás játszadozás is egyben.²⁴ Érdekes lenne megtudni, hogy a szolnoki múzeumba került tobozegeret használták-e a taplóegerhez hasonlóan.²⁵ Az égerkészítés a toplász számára többnyire játszi munkát jelent. Árúként nem sokat adnak érte, de azért elég sok egeret szoktak készíteni. Lehetőség nyílik így a taplólóhuladék hasznos felhasználására, érvényesülhet a törekvés, hogy semmi ne menjen kárba.²⁶

AZ EMBERI ÉLET FORDULÓI ÉS A GOMBÁK

A születés kapcsán említettem már gombát, de nem a születés, a keresztelő ünnepével kapcsolatosan, hanem a szegénység mérséklését, a túlszaporodás elkerülését szolgáló fogamzásgátló gomba kapcsán, melyet nem véletlen, hogy nem sikerült még azonosítani, mert nem épp törvényes és kétséges kimenetelű, eredményességű tiltott eljárás során veszik, de inkább vették igénybe (Moldvából az adat).

A lakodalomhoz gomba ritkán kapcsolódik a magyarság esetében, de lehetséges, hogy ünnepi ételként előfordul, hogy gombásat is felszolgálnak ilyenkor. Erről nincs tudomásunk egyelőre, arról viszont igen, hogy régi (18. századi) bakonyalji menyegzői versben ugyancsak előfordul a fontosnak tekintett tapló:²⁷

*Én pedig taplóval fogok kedveskedni
Melyet vény cserfárul erdőn szoktam szenni
Atzél és tűz kövét táskából ki venni
Vő Legény Uramnak eleibe tenni.*

A temetéssel, halállal ugyancsak összefüggésbe hozható a gomba. Főleg a halálos ítélet végrehajtása előtti szokásos utolsó kívánság révén. Ez ugyanis több vicc-ben, tréfában, igaztörténetben úgy fordul elő, hogy a gombaevést emlegeti az elítélt. Szoktak félni a gombamérgezéstől, és méltán. Baranya svábok lakta vidékén (Vókányban) jegyeztem le a mondást, hogy: „*Láttam én már olyat, hogy több sírkőn is ugyanaz volt a dátum!*” Tréfás sírfeliratról is tudunk (valószínűleg fiktív), még Budapesten is: „*Csak későn tudtam meg, hogy vad a gomba, / Amit anyósom főzött adagomba.*”²⁸

SZOKVÁNYOS KIFEJEZÉSEK ÉS GOMBÁK

A nyelv szokás jellegű, hagyományos használatáról szólva mindenekelőtt szólásmondásainkat és neveinket kell kiemelnünk.

²⁴ Lásd még: Dankó 1996. 51.; Gazda 1980. 465 stb.

²⁵ Gulyás 1996. 103.

²⁶ Lásd még Zsigmond 2009. 56.

²⁷ Gunda 1990. 178.

²⁸ Elmondta Szentiványi Tibor Budapesten 2001. nov. 29-én.

Szólások

Több gombás szólás (legalább 23!) is járja.²⁹ Az ilyenek, mint „*bolondgombát evett*”; „*nő, mint eső után a gomba*” elégséges nyomatékkal jelzik: a gomba, gombászás jelentései, szerepei révén szerves részei élő néphagyományunknak, a népi (és nemcsak népi) kultúránknak. A taplón kívül főként étkezésre használt gombáink szerepelnek név nélkül, de név szerint is olykor: „*jó helyen van, mint a gomba az ecetben / úgy áll a kalapja, mint a keserűgomba / fonnyadt, mint a vargánya / olyan a galambgomba, mint a fejrényp / olyan, mint a pöfeteg / mMa született, mint a róka gomba*” stb.

Közmondások

Öt olyan magyar közmondásról tudunk, melyben a gomba szó szerepel. Legismertebb gombás közmondásunkat a gombaárusok kínáló kikiáltásként ugyancsak mondják: „*Minden gomba jó gomba, csak az ember goromba.*”³⁰

Szép számmal van gombával kapcsolatos gazdaregulánk, szólásszerű csak helyileg ismert kifejezésünk is: – *Esik és újra a hold* ('újhold van'), 'valószínűleg most már van gomba, terem a gomba' (Izsnyéte, Munkácsi járás, Kárpátalja); – *Egyél egy-*

²⁹ Íme közülük 23: - *durva, mint a tapló* 'nagyon' (Siklós, Baranya) - *felőtt, mint a bolondgomba* 'tudatlan maradt' (O. Nagy 1999. 95.); - *fonnyadt, mint a vargánya* 'nagyon' (Dunántúl); - *főzi a taplót* 'tünődik, töpreng' (O. Nagy 1999. 662.); - *fülében van (már) a tapló* 'már gondolkodik azon, mire eredeti szándéka ellenére rá akarták venni' (O. Nagy 1999. 225.); - *hosszú lábú, mint a hilib* 'vastag a lába, nagy a combja' (Klészse, Moldva); - *jó helyen van, mint a gomba az ecetben* (Szatmár) 'megfelelő helyen' (Bura 1987. 40.); - *mai gomba, benne a féreg* 'gyorsan csinált karriert, de hitvány ember' (O. Nagy 1999. 240.); - *ma született, mint a róka gomba* 'a tudatlanra mondják, le akarják csúfolni' (Csíkszentmihály, Felcsík); - *nem ér (nem adnék érte) egy ütöt taplót (sem)* 'semmit se ér' (O. Nagy 1999. 662.); - *nem ettem bolondgombát* 'nem vagyok bolond' (O. Nagy 1999. 95.); - *nő (terem, szapora), mint (eső után) a gomba* 'gyorsan nő, gyarapszik' (O. Nagy 1999. 240.); - *olyan a galambgomba, mint a fejrényp* 'általában mindenik jó és felhasználható, de amelyik túlságosan cifra, ríktó piros, túlságosan fiatalon szétterül, kiterül azt nem ajánlatos leszedni' (Csíkszereda); - *olyan, mint a bolondgomba* 'nem beszámítható' (Kémes, Ormánság) - *olyan, mint a pöfeteg* 'jól megkelt és szépen kisült kenyér, tészta' (O. Nagy 1999. 566.); - *olyan, mint egy keserűgomba* 'kiment a formájából – a kalap –' (O. Nagy 1999. 355., változata: *úgy áll a kalapja, mint a keserűgomba*); - *száraz, mint a tapló* 'száraz és ízetlen v. ehetetlen; rideg, érzéketlen' (O. Nagy 1999. 662.); - *taplós a füled?* 'nem hallod?' (O. Nagy 1999. 225.); - *taplót a fülébe, dugót a seggibe* 'alaposan el van intézve, ki van készítve' (Maksa, Háromszék); - *(tűzes) taplót tesz (dug) valakinek a fülébe* 'készíti, hogy töprengjen azon, mire rá akarja venni, erős érdeklődést kelt benne valami iránt' (O. Nagy 1999. 662.); - *terem az ember, mint a gomba* 'szapora' (O. Nagy 1999. 173.); - *tűzmentes, mint a Manóddli taplója* 'nem gyullad meg, nem ég el' (O. Nagy 1999. 465.; Gunda 1990. 178.); - *úgy megvágom, kiduvad mind a róka gomba!* (Vargyas, Erdővidék).

³⁰ Lásd még O. Nagy 1999. 240.: könnyű a gombát letaposni / letapodni (közmondás: 'könnyű a védtelent, illetve

az ismeretlent, alig ismertet félreismerni, lebecsülni') - A gomba mag nélkül is (megterem 'ami nem különösebben értékes, abból sok van, ha nem szaporítják is' rég - Nem gomba a vitéz, hogy minden ganében (meg)teremjen 'kevés az igazán vitéz ember' rég - A gomba nem gombóc 'nem szabad a rosszat a jóval összetéveszteni' táj

lábú tokányt! 'egyél (róka)gombatokányt' (Háromszék); – *Kigyútt a gomba a trágyadombra* 'időváltozás lesz' (Szalafő, Őrség); – *Sok gomba, nagy tél* (Visk, Kárpátalja); – *Sok a gomba, kevés lesz a tengeritemés* (Izsnyéte, Kárpátalja); – *Sok a paszuly, sok a gomba, szegény a tél* (Muzsaly, Kárpátalja); – *Sok tinőrigomba, jó kukoricatermés* (Técső, Kárpátalja); – *Sok gomba, szűk termés* (Kassa); – *Gombával álmodni, betegséget jelent* (Péterfalva, Kárpátalja); – *Sok a vargánya, nagy hó lesz* (Kapuvár, Győr-Sopron m.) stb.

Helynévanyag³¹

Összesen 148 gombás helynévről tudunk eddig.³² A 98 különböző elnevezés 145 tájrést jelöl. Közülük 122 (79 különböző) kapcsolódik általában a gombához, 26 (19 különböző) pedig bizonyos gombafajokhoz (négyféle gomba nevéhez). A legtöbb helynevünk (11, 8 különböző név) tehát a vargányához (*Boletus edulis* és *B. reticulatus*, ízletes és nyári vargánya) kapcsolódik, de külön nevek jutnak a taplógombának (*Fomes*, *Polyporus* – 8, 6), a csiperkének (*Agaricus campester*, mezei csiperke – 4, 2 különböző név, 2-2 ejtősváltozat) és a gévának, gilvának nevezetnek (? *Pleurotus ostreatus*, kései laskagomba – 3, 3). 19 különböző név utal 16 mai és 3 néhai településre, 4 egyúttal településnév, és 2 csak városrésznév vonatkozik 6 településrészre (több közülük egykor helységnév volt; egyikük – Gomba – két másik – Kisgomba, Nagygomba – településrészt foglalt magába, majd maga is településrész neve lett a helység Marcalihoz csatolását követően. A „gombás” dülőnevek jórészt dunántúliak és székelyföldiek, valószínűleg azért, mert elsősorban e vidékeken nézett utána alulírott a tárgyalt kérdésnek, és mert Zala, Somogy és a Székelyföld sokféle gomba szedésére alkalmas terület, ahol szép számmal gombásznak is. A jelenlegi „gombás” helységnévek a magyar nyelvterület különböző részeiről valók és többnyire a Kárpát-medence határain vagy a szélek közelében találhatók, ott, ahol gombában gazdagabb a vidék.

Személynévanyag

Gomba szavunk szláv jövevényszó, amely még a 10. század előtt került nyelvünkbe. Első adatolása mint személynevet említi, csak később fordul elő (a Besztercei Szójegyzékben) közszóként.³³ Régi magyar egyelemű neveink közt több gombás vonatkozásút is találunk: Gomba, Cseperke (Csiperke). Az első férfinévként, az utóbbi női névként fordul elő. Előbbi viszonylag gyakori családnév lett később, mely ma is él, mely helynevekben sem ritka, az egykori tulajdonosra utal. Persze a pusztá helységnévből lett családnévek közt is ott a „Gomba”. Képzős alakban szintén előfordul: Gombai, Gombás, Gombási,³⁴ Gombaszögi³⁵. Már a 17. században előfordul család-

³¹ Zsigmond 2009. 89–94.

³² Zsigmond 2009. 89–94.

³³ Benkő főszerk. 1967. I. 1071–1072.

³⁴ Kázmér 1993. 414.

³⁵ www.szineszkonyvtar.hu/.../f-j/gombaella.htm (2009. okt.)

névként,³⁶ de lehet ragadványnévi eredetű is. Csiperke (Csipi alakváltozatban is) diákragadványnévről ugyancsak tudunk.³⁷

Gombanevek

Első jelentős magyar gombanévanyagot közlő könyvünk Carolus Clusius műve. Ugyancsak fontosak Benkő József népi gombaneves közleményei. Az első alapos munka, mely a magyar gombaneveket vizsgálja Gregor Ferenc nevéhez kapcsolódik. A magyar népi gombanevek első nagy gyűjteménye csak nemrég jelent meg.³⁸ Ebben alulírott körülbelül 4000 népi nevet közöl tájegységenként sorolva őket.

*

Egyféle összegzésként elmondhatjuk, hogy kiemelten szokásokhoz kapcsolódó gombafajok a magyarságnál a következők: vargánya, kucsmagomba, kései laskagomba. Jóval nagyobb a gomba jelentősége szokásainkban, táplálkozásunkban, mint azt általában gondolják mifelénk. Ez a kutatás eddigi hiányosságai és a média, valamint a mikrofób, illetve a gombák dolgában közömbösnek számító vidékek lakói körében általános vélekedés miatt van így.

IRODALOM

BENEDEK Elek

1989 *Magyar mese- és mondavilág. III. Téka* – Móra Kiadó, Budapest.

BENKŐ Loránd főszerk.

1967–1976 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III.* Akadémiai, Budapest.

BERNÁT László összeáll.

1982 *Magyar népmesekatalógus 3. A magyar legendamesék típusai: AaTh 750-849.* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.

BURA László

1987 *Szatmári szólások és közmondások.* Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 35. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke – MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

DIÓSZEGI Vilmos

1967 *A pogány magyarok hitvilága.* Akadémiai, Budapest.

GHINOIU, Ion

1997 *Obiceiuri populare de peste an.* Editura Fundației Culturale Române, București.

GUNDA Béla

1990 *A természetes növénytakaró és az ember. Különlenyomat az Egri Dobó István Vár-múzeum évkönyve AGRIA XXIV. kötetéből.* Eger.

KÁLMÁNY Lajos

1882 *Szeged népe II.* Réthy Lipót és fia, Arad.

KÁZMÉR Miklós

1993 *Régi magyar családnevek szótára.* MNyT, Budapest.

³⁶ Kázmér 1993. 232.

³⁷ Kovácsné 1997. 220.

³⁸ Zsigmond 2009. 103–154.

KICSI Sándor András

2003 A légyölő galóca révületkeltő szerként való felhasználásáról. *Moeszia. Erdélyi Gombász* 1. 7–9.

KOVÁCSNÉ József Magda

1997 Diákragadványnevek a kolozsvári Brassai Sámuel Elméleti Líceumban, in: B. GERGELY Piroska és HAJDÚ Mihály szerk. *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai I.* Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, Budapest–Miskolc, 214–221.

LAMMEL Annamária – NAGY Ilona

1995 *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek.* Osiris, Budapest.

NAGY Ilona

1988 Eredetmagyarázó monda, in: VARGYAS Lajos főszerk. *Magyar Néprajz V. Népköltészet.* Akadémiai, Budapest, 102–132.

O. NAGY Gábor

1999 *Magyar szólások és közmondások.* 8. kiadás. Akadémiai, Budapest.

NYILASSY Judit

1951 *Gyűjtögetés.* Kézirat. Néprajzi Múzeum EA 2519.

PÓCS Éva

1980 A falu hiedelemvilágának összetevői, in: SZEMERKÉNYI Ágnes szerk. *Nógrádsípek.* Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról. Akadémiai, Budapest. 269–358., 574–670.

REIZNER János

1900 *Szeged története.* Szeged szab. Kir. város közönsége, Szeged.

TÁTRAJ Zsuzsanna

1990 Jeles napok, ünnepi szokások, in: DÖMÖTÖR Tekla főszerk. *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Akadémiai, Budapest, 102–264.

VÉRTES Edit

1978 Néhány azonosság és különbség az obi-ugorok és a szamojédok hitvilágában, in: HOPPÁL Mihály – ISTVÁNOVITS Márton szerk. *Mitosz és történelem.* Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 3. MTA Néprajzi Kut. Csop., Budapest, 378–385.

VOIGT Vilmos

1975 A szibériai sámánizmus. *Nyelvtudományi Közlemények* 77. 1. sz. 207–214.

ZSIGMOND Győző

1997 A gomba helye népi kultúránkban. Egy falu (Sepsiköröspatak) etnomikológiai vizsgálata, in: Uő.: *Néprajzi tanulmányok.* Editura Universității din București, Bukarest, 64–132.

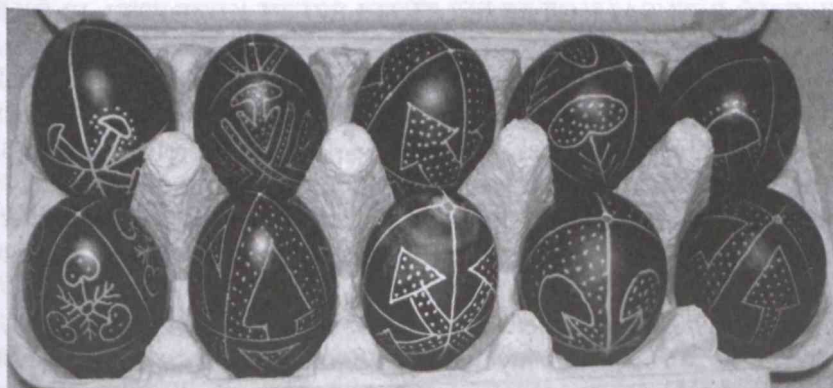
2009 *Gomba és hagyomány.* LKG-Pont Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Budapest.

ZSUPOS Zoltán

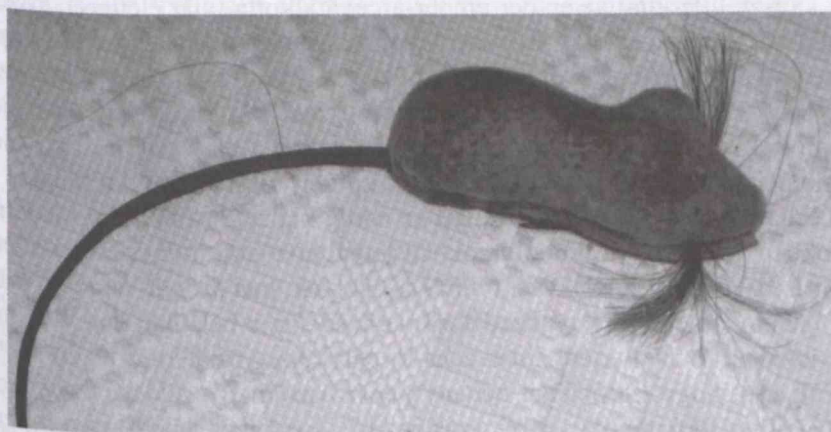
1985 Népi növényismeret a Medvesalján, in: UJVÁRY Zoltán szerk. *Gömör néprajza I.* KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 29–54.

1. kép
Légyölő galócás karácsonyfadísz Biharból
(Zsigmond Győző felvétele)

2. kép
Moldvai és gyimesi gombás húsvéti tojások
(Zsigmond Győző felvétele)

3. kép
Ilyen taplóegérrel szoktak ördöngölni a fonóban
(Zsigmond Győző felvétele)